

Liturgie, transformasie en die Afrika Renaissance

B de Klerk

(Potchefstroomse Universiteit vir CHO)

ABSTRACT

Liturgy, Transformation and the African Renaissance

The African Renaissance concerns the moral, cultural and spiritual transformation of the African human being. Liturgy has a decisive impact on the vision, aspirations and hopes of the believer. Therefore, liturgy can have a significant influence on the African Renaissance if it adheres to fixed liturgical principles, the response of the believers is culturally bound and liturgy attains an indigenous character. As liturgy has the ability to restore human dignity and bring about reconciliation, believers can consequently gain confidence to co-operate in the healing process of the continent. Aspects of African culture displaying a close resemblance to the Bible should be developed, for example celebrating the presence of God, utilising the power of Scripture reading in liturgy, delivering sermons full of imagery, establishing an ubuntu of faith, using symbols inherent both in the Gospel and African culture, creating space for movement, communion and festivity, as well as developing songs, music and dances in a creative way.

1 INLEIDING

Die spanning en onsekerheid wat die ontmoeting tussen die moderne Westerse lewens- en wêreldbeskouing (en die lewenswyse wat daarmee gepaard gaan) en die tradisionele Afrika lewens- en wêreldbeskouing in die individu, groep en gemeenskap van die Afrika mens bring, kan nie onderskat word nie. Die reaksie wat dit in die nuwe gedekolonialiseerde Afrika veroorsaak is dat die meerderheid Afrikane hulle in die situasie van onsekerheid wend tot die verlede en die ou tradisies (Van Deventer 1994:401). Met die oproep tot herlewing (renaissance) van Afrika word meestal bedoel om terug te keer na die wortels van die tipiese Afrika-kultuur. Wat is in hierdie omstandighede die primêre roeping van die liturgie in Afrika? Is dit verchristeliking van die Afrika-kultuur onder andere deur middel van die liturgie of die afrikanisering van die Christelike liturgie? (vgl Etuk 1985:214).

Die oorkoepelende vraag is of die transformerende krag van die liturgie enigsins 'n invloed kan hê op die proses van Afrika renaissance? Uit hierdie vraag vloei die volgende vrae voort: Het Afrika 'n renaissance nodig? Wat is die Afrika Renaissance? Hoe kan Bybelse transfor-

masie die Afrika Renaissance-beweging positief beïnvloed en stuur? Watter praktiese implikasies het dit vir die liturgie om die Afrika renaissance in 'n Bybelse rigting te begelei sodat die Afrika-mens nie net 'n herlewing ervaar nie, maar ook met sy eie unieke karakter evangeliserend op westerse en oosterse kulture kan inwerk?

2 HET DIE AFRIKA HERLEWING 'N RENAISSANCE NODIG?

Die Kussiete was 'n swart beskawing op Afrika bodem na wie dikwels in die Bybel verwys word. Afrika was dus van die begin van die openbaringsgeskiedenis ingeskakel in God se verlossingsplan (Hays 1996:409). Uit Afrika het leiers na vore gekom wat groot invloed op die verloop van die kerkgeskiedenis uitgeoefen het. As gevolg van hierdie roemryke geskiedenis word in die Een-en-twintigste eeu van 'n herlewing, die Afrika Renaissance gepraat. Hoe het hierdie Afrika dan verval en sterwend geword? 'n Afrikaan, Ofori-atta-Thompson, gee enkele redes (1986:44,45): die vernietigende invalle van Asiërs en Europeërs in Afrika, natuurrampe soos sandstorms, oorstromings, pestilensies en siektes, innerlike korrupsie deur verdeeldheid, oorloë en wreedheid, en "simply said, they 'forgot their story' or 'they lost their history and died'".

Tans is dit veral op ekonomiese gebied dat Afrika besig is om dood te bloei. Die skuld van Afrika word bereken op US\$227,2 biljoen, \$379 vir elke man, vrou en kind in Afrika. Dit veroorsaak omvattende armoe, hongersnood, siektes, uitwissing van woude en vernietiging van die ekologie en bevorder 'n klimaat vir allerlei vorme van misdaad (vgl Moyo 1991:217). Omdat daar lande in Afrika is wat eerder agteruitgaan as ontwikkel, kan hulle nie meer as ontwikkelende Derde Wêreldlande beskryf word nie, maar eerder as Vierde Wêreldlande. Voortspruitend hieruit verval kulturele infra-strukture, werkloosheid neem toe, behuising verswak tot bouvallige skuilings, sosiale strukture verbrokkel, aggressie, haat en afguns ontstaan teen almal wat meer bevoorreg is. As gevolg van onvoldoende dienste verval gesondheidsstandaarde. In baie gevalle word van 'n soort Afrika-pessimisme gepraat.

'n Dieper oorsaak van die verval van Afrika op sekere gebiede is die tradisionele lewens- en wêreldbeskouing, want dit kom in botsing met die eise wat die moderne tyd aan oorlewing en vooruitgang stel. Dit sluit in die stel van doelwitte, verantwoordelikheid, versigtige aanwending van natuurlike bronne, waardering van die waarde van tyd en gesinsbeplanning (Van Rooy 1999:237). Een van die redes, byvoorbeeld, van die populasie ontploffing in Afrika is dat die geboorte van 'n kind as oorwinning van lewe oor die dood gesien word (Van Niekerk 1994:24). In die veranderende samelewing is volharding, inisiatief, beplanning vir die toekoms, ambisie, idealisme en sodanige waardes nodig vir vooruitgang, maar in die Afrika lewens- en wêreldbeskouing is konsiderering,

mededeelsaamheid, loyaliteit teenoor jou eie groep, respek vir seniors en tradisies, die ken van jou plek en kompromieë die belangrike deugde. Dit is die begroding van *ubuntu* (Van Rooy 1999:250). Hierdie filosofie moet verder verchristelik word. Herlewing beteken immers verbreding en verdieping van die Christelik-etiese wortels en dit kan lei tot 'n vaste basis vir 'n nuwe ekonomiese benadering in Afrika.

'n Ander belangrike oorsaak vir die agteruitgang van Afrika op baie gebiede is kolonialisme. Kolonialisme het nie ruimte geskep vir die Afrika-kultuur nie en daar is geen erkenning gegee daaraan dat die Afrika-kultuur sy eie wysheid, insigte en waardes het nie. Die aspirasies van kolonialiste was om die Afrika-mens "beskaaf te maak" en in die westerse kultuur te assimileer (Tlhaqale 1998:1). Die evangelie is bewustelik en onbewustelik vanuit Westerse kerkstrukture en liturgiese praktyke oorgedra en as sodanig het kerkoorplanting, en nie kerkstigting in die eie kultuur nie, plaasgevind. Dit het in baie gevalle gelei tot vervreemding, spanning en disintegrasie ten opsigte van wesenlike en gemeenskaplike geloofservaring (Van Deventer 1994:402,403). Sedert die vroeë sestigerjare van die vorige eeu het kolonialisme begin verdwyn en het verinheemsing van die liturgie begin (Brand 1999a:186). Die *uhuru* belewenis van Afrika op politieke gebied het met 'n kulturele bewuswording gepaard gegaan en dit het meegebring dat Europese en Amerikaanse vorms van liturgie nie emosionele en spirituele bevrediging gebied het nie (Nwahaghi 1991:125). Vandag is globalisering 'n sterk bedreiging vir die verinheemsing van die liturgie (Lathrop, 1996:69) en dit is baie moeilik om voortdurende weerstand hierteen te bied (Maraschin 2000:62).

Omdat sommige sendelinge 'n totale breek met die tradisies van Afrika as voorwaarde vir bekering gestel het, het die nuwe Afrika-nasionaliste weerstand teen so 'n verwesterse Christendom opgebou. Daar is 'n opmerklke herlewing in Afrika van tradisionele godsdienste met hulle klem op voorvader-verering en onderlinge mededeelsaamheid. Onafhanklike kerke (African Independent Churches) het geweldig gegroei (Van der Vyfer 1999:645). Die herlewing lê veral op liturgiese gebied want trou aan die Afrika tradisie is die samekomste van hierdie groepe (soms klein groepies) vreugdevolle geleenthede met baie sang, dans en handklap.

In Afrika is daarom beslis 'n herlewing oor die breë vlak van die samelewing nodig. Omdat herlewing diep in die binne van 'n mens en gemeenskap plaasvind, moet die liturgie se rol ook onder die loep kom. Want dit help nie om 'n Europese liturgie oor te plant en dan sekere stukke af te kap en ander by te voeg nie, want dan kan geëindig word met iets wat nie eie aan Afrika of Europa is nie (Whidborne 1983:42).

3 WAT IS AFRIKA RENAISSANCE?

Die idee en ideaal van 'n Afrika Renaissance het beslag en momentum gekry deur die huidige president van Suid-Afrika, mnr Thabo Mbeki. Reeds in die vroeë sewentiger jare van die vorige eeu het hy 'n *Black Renaissance Convention* gereël, maar die idee van 'n Afrika Renaissance propageer hy veral sedert 1997 (Barrel 2000:2). Weens onderlinge twistes, armoede, die groot skuld van Afrika lande en 'n geringe bydrae tot wetenskaplike ontwikkeling, het Afrika, volgens Mbeki, 'n geestelike knou en minderwaardigheidsgevoel ontwikkel. Hy verklaar daarom:

The time has come that we say enough and no more, and by acting to banish the shame, remake ourselves as the midwives of the African Renaissance (Mbeki 1998a:2).

Die groter dryfkrag agter hierdie filosofie is dat Afrika polities na die koloniale periode herleef het, en dat hierdie politieke mag gebruik moet word om die etiket af te skud van 'n kontinent op die periferie van wêreld ekonomie, arm, onderontwikkeld, parasities en onbekwaam om te ontwikkel. Hoewel Mbeki se klem in hierdie renaissance beweging op die ekonomie val, beklemtoon hy dat daar 'n genesing van die siel van Afrika moet plaasvind. Hy beskuldig die kolonialiste dat hulle gepoog het om die Afrika-mens te oortuig dat hy/sy nie in staat was om kreatief te dink nie en eintlik iets van 'n tweederangse mens was. Dan vervolg hy:

"The beginning of our rebirth as a Continent must be our own re-discovery of our soul, captured and made permanently available in the great works of creativity represented by the pyramids and sphinxes of Egypt, the stone buildings of Axum and the ruins of Carthage and Zimbabwe, the rock paintings of the San ..." (Mbeki 1998a:3).

Daarom is die oproep om 'n Afrika renaissance eintlik 'n oproep tot rebellie teen die magte wat Afrika wil verkleineer en teen die mense in en buite Afrika wat die samelewing korrup wil maak. Afrika moenie in hierdie verband op ander steun nie, maar moet bewus wees daarvan dat Afrika sy eie bevryder in hierdie verband moet wees (Mbeki 1998b:4). Daarom die oproep om terug te keer na die tradisies van volkere in Afrika, die herontdekking van die kultuur van Afrika, want dit kan bydra tot die genesing van die wonde wat die siel van Afrika opgedoen het. Wanneer Afrika droom van herlewing en dit ook op ander gebiede as die politiek begin verwesentlik, sal intellektueles vanoor die wêreld terugkeer na Afrika. Historici sal in later jare na die laaste dekade van die

twintigste eeu verwys as die begin van die Afrika Renaissance (Mbeki 1999:1). In sy nuwejaarsboodskap verwys Mbeki na die begin van 2001 as die jaar van hoop vir Afrika en as die aanbreek van die tydperk wat as die eeu van Afrika sal bekendstaan (Mbeki 2001:2).

Daar het kritiese stemme teen die gedagte van die Afrika Renaissance ontstaan. Barrel (2000:1) vergelyk die Afrika Renaissance met die renaissance van Europa. Hy meen die voorsetsel “die” voor Afrika Renaissance gee te kenne dat Afrika graag ‘n renaissance vir die kontinent wil hê. Trouens dit kan wees dat die indruk geskep word dat Afrika in die midde van ‘n ontwaking is. Waar herlewing in Europa spontaan ontstaan het, word dit in Afrika as politieke program bestuur. Die klem val in hierdie renaissance-program op die herstel van die ekonomie en nie soseer op kulturele herlewing nie. Ander verskil van die siening en beklemtoon die geestelike aspek van die Afrika Renaissance en die geleentheid wat dit bied om die filosofie vanuit die Christelike godsdiens en liturgie te beïnvloed (Dandala 1999:54). Die verhaal van God se hand in die vorming van ‘n nuwe gemeenskap in Afrika die afgelope vyftig jaar moet lewend gehou word in die liturgiese handeling van kerke.

Die kerk in Afrika kan dus nie op die kantlyn bly sit in die proses van renaissance nie. Die unieke bydrae van die Christelike kerk, ook in sy liturgiese handeling, is die morele, kulturele en geestelike transformasie van die kontinent (De Gruchy J W 1997:477). Die waarneming, bevestig deur statistiese gegewens, dat Afrika *die* Christelike kontinent word, beteken dat die Christendom die Afrika kultuur binnedring en self ook inheems word. Uit sy geskiedenis (die verspreiding van die evangelie in die eerste drie eeue) is dit duidelik dat die Christendom ‘n beslissende rol in die verwerkliking van die droom van ‘n Afrika renaissance kan speel. Die roeping wat die kerk in die transformasie van Afrika kan speel, hang af van sy eie vernuwings volgens die eise van die Bybel en behoeftes van die eietydse omstandighede. Dit vereis dat die verskeidenheid kerke in Afrika sterker ekumenies moet saamwerk en veral pogings om liturgies in kontak te wees met die siel en kultuur van die kontinent (De Gruchy J W 1997:479). Die klem moet veral op twee aspekte val, naamlik, die profetiese stem van die evangelie van hoop en die opleiding van Christelike leiers in elke sfeer van die samelewing in Afrika. Dit moet bewerk word onder andere deur die ontwikkeling van ‘n Bybels gefundeerde en eie aan Afrika-kultuur liturgie. Die groei van die Christendom in Afrika beide in getalle en in die dinamiese moontlikhede om transformasie in die kontinent te bestuur gee aan die Christendom in Afrika ‘n nuwe rol in die Christelike wêreld (Ojo 2000:188).

4 HET DIE LITURGIE 'N ROL TE SPEEL IN DIE STREWE NA DIE AFRIKA RENAISSANCE?

Omdat die Afrika-mens baie godsdienstig is en sy kultuur hom baie na aan die hart lê, word sy waardes, idees en handelwyse sterk deur sy godsdienstige handeling gevorm. Liturgie as kommunikatiewe handelingswetenskap het 'n sterk uitwerking op die visie, strewe en hoop van die Afrika-mens. In sy poging om van die Westerse invloed op die liturgie weg te breek, het die klem in die liturgie in baie kerkgroeperinge en die Afrika Onafhanklike Kerke veral op tradisionele Afrika musiek, dromme, danse en gebare teruggeval, wat tot 'n groot mate net die uiterlike aanbiddingsvorme aanspreek. Baie min het dus tot dusver gebeur behalwe die aanneming van vorme van die tipiese Afrika kultuuruitinge (Shayo 1996:294).

Die krag van die liturgie word duidelik as die invloed van hierdie bolangse aanpassings bereken word. Hierdie kultuuruitinge is instrumente om die hart en siel van baie ongekerstende Afrika-mense te bereik. Die krag van die liturgie kan daarom nog 'n groter invloed hê in die bevordering van streeks- en kontinentale harmonie en stabiliteit in Afrika (De Gruchy 1994:18) en daarom in die herstel van menswaardigheid en optimisme in Afrika. Dit kan lei tot 'n herlewing van Afrika op kulturele en ekonomiese gebied. Uiteindelik is die vorming van liturgiese identiteit vir lande en streke en vir die kontinent as geheel die antwoord op hierdie dinamiese kulturele prosesse wat tans aan die gang is (Chupungco 1995:59; De Klerk 2000:451-468). Inkulturasie deur vas te hou aan die beginsels van Bybelse liturgiese norme en 'n poging om in enige kultuur in te dring en dit uit te daag op die punte waar dit met die Christelike godsdiens in botsing is, is in 'n groot mate die beslissende faktor in die toekoms van die Christendom in Afrika (Ukpong 1996:266).

5 TRANSFORMASIE IS NODIG OM DIE AFRIKA RENAISSANCE TE STUUR

Die transformasie van die hart en verstand is noodsaaklike voorwaardes vir die kerk om sy sending in al die fasette van die samelewing uit te oefen. Wat is hierdie Bybelse transformasie? In Romeine 12:2 en 2 Korintiërs 3:18 beteken die werkwoord *μεταμορφοῦμαι* om getransformeer te word of om van gedaante te verander (Guroian 1997:377). Die enigste twee ander plekke waar die werkwoord gebruik word is vir die verheerliking van Jesus in die beskrywings van Matteus en Markus. Vir die kerk om deur sy liturgie die Afrika Renaissance tot 'n herlewing in Bybelse sin van die woord te stuur, moet daar by die lidmate innerlike transformasie plaasvind, maar moet daar ook in die uiting van hulle aanbidding van en gemeenskap met God, in hulle liturgie, transformasie kom.

Romeine 12:1,2 is liturgiese taal waarin die eerste en huidige lesers opgeroep word om God met hulle totale lewe te verheerlik. As eerste stap in die offer van die hele lewe uit dankbaarheid en gehoorsaamheid teenoor God, vra Paulus die transformasie van die denke. Dit staan teenoor die aanneem van die vorm van die wêreld, die sondige, gevalle wêreld van sonde en lyding. Die metamorfose wat die gelowige moet ondergaan kan met die voorbeeld van die metamorfose van 'n wurm tot 'n beeldskone skoenlapper vergelyk word (Hiebert 1994:321). Die passie van die werkwoord toon dat God die Heilige Gees die verandering bewerk, maar die imperatief daarvan toon dat dit in samewerking met die gelowige moet gebeur. Gelowiges begeer en beplan verandering onder leiding van die Gees. Hierdie innerlike transformasie sal tot uitdrukking kom in veral die wyse waarop gelowiges individueel en gesamentlik aanbied en liturgie beoefen. Want die transformasie van die setel van die innerlike het 'n beslissende uitwerking op die soeke na God se wil, ook vir die liturgie.

Wanneer die evangelie transformerend inwerk op die setel van die innerlike van die gelowiges, sal die behoefte aan reformasie van die liturgie groei en kan die liturgie kragtig alle ander lewensfere beïnvloed, ook die prosen van Afrika Renaissance.

6 BALANS IN DIE TRANSFORMASIE TUSSEN LITURGIESE BEGINSELS EN AFRIKA KULTUUR

Om positief op die Afrika Renaissance te kan inwerk, moet daar 'n gesonde balans in die wedersydse transformasie prosesse wees tussen liturgiese beginsels en die Afrika kultuur. Aan die een kant is die liturgiese beginsels universeel en moet dit in elke kulturele situasie toegepas word. Aan die ander kant moet die vryheid in die liturgie bestaan om die kulturele polsslag van die bepaalde kultuurgroep as voertuig te gebruik om die diepste aanbidding tot uitdrukking te bring (Brand 1999b:107; Uzuwu 1991:101). Die liturgie is immers trans-kultureel omdat die gelowige omhelsing van die opstandingsgebeure en die aanbidding van God in die opgestane Christus oor alle kultuurgrense gaan. Tegelyk is die liturgie kontekstueel en verskil dit in toepassingsvorme ooreenkomstig die plaaslike situasie. Die liturgie is veral ook kontra-kultureel omdat die evangelie dit wat kontra die Christelike dogma en liturgie is, uitdaag. Omdat die veelkleurige rykdom van Christus ook na vore kom in die verskeidenheid kulturele vorme wat die liturgie aanneem, het dit 'n kruisbestuiwing van die een liturgie op die ander. So kan elemente van sekere kulture se liturgie oorgeneem word deur ander liturgieë en op hierdie manier daardeur verryk word (vgl LWF 1997:88-83). Die term waarmee die balans die beste beskryf word is inkulturasie.

Inkulturasie is die gebruik van die Afrika-kultuur as medium om die evangelie te kommunikeer en respons van die gelowiges teenoor God te

betuig. Verder wil inkulturasie 'n suiwering van die Afrika kulturele praktyke laat plaasvind in ooreenstemming met die waarheid van die evangelie (Tlhagale 1999:1; vgl Franck 1998:134). In hierdie proses word kultuur getransformeer en die liturgie verryk deur verskillende kulturele uitdrukkings (Karecki 1993:157). Daarom is kennis van die betrokke universele kultuurpatrone van Afrika en spesifieke kulture in Afrika baie noodsaaklik. Tlhagale (1999:2) druk dit so uit:

Enculturation argues that faith (and in this case liturgy) can find a home in an African culture and, indeed, open its new home to new challenges. Faith (and liturgy), because it has its own life, its own norms, will necessarily transform the host culture, so that while it becomes part of that culture, yet it is not of that culture. In this situation there obtains a fruitful tension, a tension that renews faith and heals culture.

Die teologie van 'n liturgie vir Afrika moet vanuit 'n Afrika perspektief ontwikkel word, vanuit die basis van Bybelse openbaring, relevante elemente van die Afrika wêreldbeskouing wat nie met die evangelie bots nie, en ervaring uit die geskiedenis van inkulturasie in ander dele van die wêreld (Obaje 1991:40).

7 WAT WORD VAN DIE LITURGIE VERWAG OM 'N INVLOED OP DIE AFRIKA RENAISSANCE TE KAN HÊ?

Daar is reeds vasgestel dat die liturgie 'n invloed op die Afrika Renaissance kan hê, omdat die liturgie van die samekoms en die kleiner groep en die huisgesin die krag het om harte te verander. Dan behoort die ideaal van 'n Afrika Renaissance nie net politiese en ekonomiese herlewing in die kontinent in die oog te hê nie, maar veral geestelike ontwaking wat vernuwing in die bestaande kultuurgebruike kan meebring. Dit is nader aan ware herlewing. Die volgende vertrek-punte en praktiese wenke kan meewerk dat die liturgie 'n beduidende invloed op die Afrika Renaissance kan hê:

• Bly by vaste liturgiese beginsels

Die Bybel gee duidelike beginsels aan die liturgie as ontmoeting van God met sy kerk, die kerk met God en met mekaar. Enkele van hierdie beginsels is die teenwoordigheid van God in die samekoms, die midde-laarswerk van Christus, die inwerking van die Heilige Gees in die gelowiges, Skriflesing, prediking, gebede, doop, nagmaal en die seën van die Here. Hierin verskil die Christelike liturgie radikaal van die liturgieë van die Afrika godsdienste wat enige byvoeging tolereer en akkommodeer (Etuk 1985:220). Die bly by die vaste beginsels beteken verder om die

band met die universele kerk, in die geskiedenis en die hede, te hou en so die leiding van die Heilige Gees in die liturgiese handeling van die kerk deur die eeue te erken (Ndyabahika 1991:55). Al is daar 'n verskeidenheid van liturgiese vorme, word die een God bewonder en vereer.

Pragtige musiek, sosiale interaksie en opwinding is nie noodwendig liturgie, aanbidding (worship) nie. Die liturgie mag nie gedegradeer word tot vermaak en ontspanning nie: aanbidding is nie 'n drama waarin die mense die akteurs, God die gehoor en die liturg die regisseur is nie. Wanneer die kerk in die teenwoordigheid van God kom, is demonstrasie en vertoon vals, want 'n samekoms van die gemeente is gebonde aan beginsels en die vryheid om dit aktueel in die idioom van die dag te beoefen. Dit mag nie die samekoms laat klink soos "the busy Kampala Taxi Park or Jomo Kenyatta Airport" nie (Ndyabahika 1991:62). Die basiese beginsel van Christelike liturgie is eerbied, bewondering en respek vir God.

- **Die respons van die gelowiges moet kultuurgebonde wees**

Daar is 'n verskil tussen wat God gedoen het en nog doen en wat ons moet doen as respons op die handeling van God. Eersgenoemde is universeel en sonder onderskeiding op alle kulture gerig. Laasgenoemde is menslike handeling wat gevorm en beïnvloed kan word deur 'n kultuurgroep se lewenswyse of kultuur. Dit is die wese van kontekstualisering: respons op die verlossingsdade van God. Die respons word beïnvloed en gerig deur ons sosiale omgewing, wyse van kommunikasie, gesindhede en alles wat ons kulturele identiteit skep. Byvoorbeeld, as die spel van dromme en danse daarby die eie uiting van blydschap in die gewone lewe van 'n groep is, dan kan die blydschap in die Here so uitgedruk word.

What we need to reshape is not the Gospel, not Christ, but our worship, which is the centre of church life. The God of Christianity comprehends all cultures (Etuk 1985:221).

- **Verinheemsing van die liturgie is noodsaaklik**

Verinheemsing is 'n beginsel ingebou in die leer van skepping, verlossing en menswording van die Woord. Kulturele elemente soos musiek en kuns, wat getransformeer is deur dit te bring onder die beoordeling van die Bybel, reflekteer die veelkleurige heerlikheid van God se skepping (Fenwick & Spinks 1995:159). Christus is die Transformeerder van die kultuur en alle liturgieë moet fokus op die kulture met die doel om dit te verchristelik en tegelyk die eie van die betrokke kultuur te behou. Die verinheemsing van die liturgie kan meewerk aan die herlewering van die eie kultuur, omdat die liturgie deurdring tot die ontdekking van God se hand in die skepping van die betrokke kultuur en tegelyk die invloed van die verlossende handeling van Christus in die kultuur oopmaak.

- **Vermenging met Afrika Tradisionele godsdienste uitgesluit**

In 'n poging om radikaal die westerse invloede via die Christendom op die Afrika kultuur af te skud, gaan sommige teoloë te ver en soek kompromieë tussen Christus en die Afrika godsdienste. 'n Dialoog moet sogenaamd plaasvind waarin elkeen van die godsdienste moet oop wees om elemente van die ander in hom op te neem (Mtetwa 1998:74; Kgatla 1995:128). Die Christelike liturgie moet so deel word van die Afrika kultuur dat daar nie meer in 'n kultuurgroep van christelik en heidens gepraat hoef te word nie (Moyo 1991:220). In hierdie proses moet offers in 'n soort liturgiese seremonie tegelyk aan God en die voorvadergeeste gebring word (Shayo 1996:296). Hierdie sinkretisme sal uiteindelik die christelike liturgie van sy Bybelse basis losmaak en so onttrag. Die liturgie sal dan nie kragtig kan meehelp aan herlewing in Afrika nie, maar sal saam met 'n ontkerstende Afrika in 'n sterwensproses ingaan.

- **Liturgie moet menswaardigheid herstel**

In die verval-proses van Afrika, soos voorheen aangedui, het Afrika die etikette van die donker, verarmde, onselfstandige en sterwende kontinent gekry. Die liturgie moet daarop ingestel wees om hierdie minderwaardigheid wat ontstaan het tot 'n gevoel van menswaardigheid te herstel. Dit kan die liturgie doen deur gelowiges te herinner aan die roemryke verlede en invloed van godsdienstige leiers uit Afrika en aan die huidige dinamiese groei van die Christendom in Afrika (Oduyoye 1996:497). Die liturgie moet uitwys watter dinamika daar in die verskeidenheid kulture in Afrika is:

The church will embody the good news when, in its liturgical and other practices, it takes in account the dynamism and complexity of African culture and utilizes its empowering aspects (Oduyoye 1996:499).

Die kruisbestuiwing tussen die liturgieë uit Afrika kulture en ander liturgieë van die wêreld het reeds begin, en die verdere uitbou daarvan sal aan die gelowige in Afrika toon dat hy/sy 'n bydrae lewer tot die universele kerk en dit sal lei tot self-herwaardering. Die besondere passie wat blyk uit die sang en liggaamsbeweging in die liturgie, en 'n herwaardering daarvan as uiting van opregte respons op die groot daad van God, werk hierin mee. Die ruimte wat in die liturgie vir die Afrika-gelowige gemaak word, begin al meer lei tot gelowige daad en die daad-christen weet dat die daad in gemeenskap met Christus plaasvind. Minderwaardigheid eindig wanneer die eenheid in Christus beleef word.

- **Liturgie moet streef om versoening te bewerk**

Een van die beginsels in die liturgie is belydenis van skuld, verootmoediging, aanhoor van vryspraak en versoening wat intree. Omdat die liturgie in teenwoordigheid van die heilige God plaasvind, is die belydenis en smeking om vergiffenis in die eerste plek tot God gerig. Die liturgie van die samekoms vind ook in die teenwoordigheid van gelowiges plaas en daarom het hierdie handeling ook betrekking op mense in die samekoms en daarbuite. In Afrika is die onthou van die verlede deel van sy inherente kultuur. In Afrika sal die egte Afrikaan nooit sê: "Let bygones be bygones" nie (Battle 2000:180). Vos (1999:194) onderskei tydsonthou, ervaringsonthou en omgewingsonthou. Tydsonthou roep die geskiedenis van skuld in herinnering. Ervaringsonthou het die funksie om mense se pynlike ervarings in herinnering te roep en omgewingsonthou bewaar die belydenis van skuld van vaagheid en maak dit konkreet. So maak hoogmoed en selftevreedenheid plek vir nederigheid en ootmoed.

In hierdie raam moet die gebeure by die *Waarheids- en Versoenings Kommissie* (WVK) gesien word. Die gebeure het 'n sterk liturgiese klem gehad en die geleentheid vir skuldbelydenis, berou, versoeke om vergewing en die versoeningsproses het die kernelemente van die liturgie en Afrika kultuur in harmonie geplaas. Dit dien as rolmodel vir die belangrike funksie wat die liturgie in die Afrika Renaissance kan vervul, want die belydenis van skuld deur ander en die belydenis van skuld deur Afrika self kan 'n helende effek hê op die prosesse van herlewing van die gees of siel van Afrika. Uiteindelik moet die ervaring van versoening met God deur sy genade inwerk op die siel van Afrika wat deur pyn gegaan het, nie net vanweë die optrede van ander nie, maar ook deur eie skuld te aanvaar.

Hierdie liturgiese proses moet in Afrika se vertelkultuur plaasvind. Die verlede word so in die toekoms ingedra deur die hoop op God se beloftes sodat in die geloof gesê kan word: Dit sal nie weer gebeur nie (Louw 1996:394). Hierdie proses kan net plaasvind binne die *koinonia* van 'n liefdesgemeenskap, en liturgies sal hieraan op plaaslike en kontinentale vlak aandag gegee moet word.

- **Liturgie moet fasilitering en betrokkenheid van lidmate bevorder**

'n Tipiese Afrika erfenis van die tradisionele kultuur deur die tradisionele godsdienste is die deelname van die gewone lid van die gemeenskap aan godsdienstige handeling (Ofori-atta-Thomas 1986:52). Een van die belangrikste liturgiese beginsels is die deelname van die gemeente aan die liturgie, maar in die westerse erfenis van die kerke in Afrika het dit verwater. Die liturgie moet hierdie beginsels sterk toepas in die Afrika-situasie. Die ervaring onder die Venda in Suid Afrika bewys dat die basiese geloofskennis en beginsels van die liturgie aan die kerkleiers en

lidmate gefasiliteer moet word, maar dat dit aan die leiers en lidmate oorgelaat moet word om dit vanuit hulle eie lewenskonteks te implementeer. Die plaaslike gemeente is die primêre verband waarbinne die hermeneutiek met betrekking tot die kontekstualisering van die kerk, en by name die erediens en die bediening van die Woord, tot sy reg kom (Van Deventer 1994:405, 406; Bosch 1991:453-455).

Die leier het 'n spesifieke rol, en die fokus van die sendeling moet veral toegespits wees op die opleiding van die leier hoe om die liturgie te lei (De Gruchy S 1997:59). Ook die argitektuur en ontwerp van kerkgeboue, die inrigting van die liturgiese ruimtes en kunswerk moet deur plaaslike kunstenaars, met die nodige fasilitering om trou aan die Skrif te bly, gedoen word. Dit versterk die besef van die kwaliteit van die plaaslike kultuur en bou vertroue en 'n sin van eie identiteit (Karecki 1993:155). Vir die herlewing van Afrika is identiteitsvorming van deurslaggewende belang.

- **Die liturgie moet die sterkpunte in die Afrika-kultuur, wat met die Bybel ooreenstem, uitbou**

Die volgende sterkpunte in die Afrika-kultuur is in ooreenstemming met die Bybelse riglyne van die liturgie en moet liturgiese verdieping in die Afrika konteks ontvang.

- * **Vier die teenwoordigheid van God in die liturgie**

Selfs in die tradisionele Afrika godsdienste is daar 'n sterk bewussyn van 'n godheid se alomteenwoordigheid. Die viering van sy teenwoordigheid word in die christelike godsdiens "aanbidding" genoem:

For the African Christian, the celebration of God's presence must reflect in its wholeness the dynamics of biblical revelation and essential elements of the African worldview and philosophy. The mode of response therefore must be first, and foremost, authentically African and not Asian or Euro-American (Obaje 1991,46).

Die liturgie behoort daarom 'n jubelende en verheerlikende karakter te dra, nie net omdat dit eie aan die Afrika-kultuur is nie, maar omdat God se teenwoordigheid met ootmoed, vrees, maar ook met uitbundige blydschap gevier moet word.

Die Afrika-mens bring sy blydschap tot uitdrukking deur dromslae, eie gemaakte yster-instrumente, danse en lied, en die vryheid moet gelaat word dat elke kultuur sy viering van God se teenwoordigheid op tipies eie wyse aanpak (Bakare 1997:474). Liturgie het 'n eskatologiese visie om in die eie tyd, op 'n wyse wat eie aan die huidige kultuur is, 'n voor-smaak te wees van die fees wat kom (Brand 1999a:188).

*** Ervaar die krag van die Skriflesing in die liturgie**

Die Bybel is vir die gelowige Afrika-mens van deurslaggewende belang. Vanuit sy navorsing oor die gebruik van die Bybel in Afrika maak Kanyoro (1999:18) die volgende opmerking:

The greatest heritage of Africa is hope. We are a continent of patience and determination, a people who embrace a spirituality of not giving up. This spirituality is best illustrated in the way we read the Bible in Africa: we appropriate the words of scriptures and assume that we are the intended audience.

Die Christelike gemeenskappe in Afrika is gefundeer in die interaksie tussen die Bybel en hulle lewenservarings. Die kultuur van die Bybellesers het 'n groter invloed op hoe hulle die Bybelteks verstaan en toepas, eerder as die historiese feite oor die teks. Hulle hou die Bybel in verwondering as die Woord van God wat regstreeks en spesifiek tot hulle gerig is. Hulle lees nie die teks asof dit voorheen vir iemand anders geskryf is en geanaliseer moet word nie, maar in die raamwerk waarmee hulle hulle eie lewe kan waarneem. Omdat hulle gewoond is aan verhale uit die geskiedenis het die Ou Testament se verhale baie sterk invloed op hulle lewens. Hulle kan byvoorbeeld volledig assosieer met die geskiedenis van Rut: die dood, hongersnood, die plaasvervanger eggenoot en die verantwoordelikheid van die familie vir die naasbestaande se weduwee (Kanyoro 1999:18-21).

Daarom is die Skriflesing in die samekoms van die gemeente 'n dinamiese handeling met 'n kragtige uitwerking en moet dit in die liturgie vir die kerke in Afrika baie deeglik beplan word.

*** Prediking moet meer beeldryk wees**

Prediking sal baie meer effektief wees en die hart van die hoorders raak as dit die beelde en spreekwoorde van die inheemse kultuur gebruik. Daarom het narratiewe prediking wat die Bybelse waarheid in helder verhale en beelde uitbeeld 'n kragtige uitwerking (Karecki 1993:156). Dit is ook belangrik om weg te breek van die voorskriftelike reëls wat dikwels in die prediking van die Afrika-mens voorkom en te konsentreer op genade-verkondiging en die bediening van die versoening.

*** Liturgie moet 'n koinonia, 'n geloofs-ubuntu tot stand bring**

Die Afrika-mens kan nie los van sy land en sy mense gesien word nie. Hy is ingebed in sy *ubuntu*. Dit beteken dat hy deel is van 'n geheel wat vir hom/haar alles beteken. Hy/sy is 'n mens-mens. Sy familie en uitgebreide familie omring hom/haar en beskerm teen almal en alles wat bedreig. Elke persoon is verwant aan die ander: Ek behoort, daarom be-

staan ek! Hierdie aspek moet baie klem in die liturgie kry, want koinonia is een van die wesenskenmerke van die christelike liturgie. In sang, gebede, gelowige deelname aan toepassing van die prediking, in die eenheid van geloofsbelydenis en eenvormigheid van liggaamshouding, en veral in die viering van die doop en die nagmaal moet die koinonia versterk word. So kan die geloofs-*ubuntu* die plek inneem van die familie-*ubuntu* (Kurpershoek 1996:260).

*** Gebruik oordeelkundig simbole eie aan die evangelie en die Afrika kultuur**

Simbole is diep ingebed in die Afrika-kultuur. In die verlede was die skeur van die vel wat oor 'n drom gespan is simbool van die bekering van 'n persoon of groep tot die Christendom. Dit is simbolies gedoen omdat die tradisionele geneser deur middel van 'n drom met die voorvader gekommunikeer het en daar radikaal met die heidense praktyke gebreek word (Tlhagale 1998:7). Van hierdie simbole het verdwyn toe die plaaslike kulture onder die invloed van die meer rasonale westerse kultuur gekom het. Omdat die Afrika-mens beeldryk dink, en verbeelding sterk gebruik, is dit vreemd dat kerkmure kaal is en dat die Bybelse simbole van die vis (in streke van Afrika waar die vis 'n belangrike voedselbron is) en die herder (in landelike gebiede) en die barmhartige Samaritaan (as simbool van die *ubuntu*-filosofie) nie in en buite die kerke aangedui word nie (Ukpong 1996:260). Al verskil die Bybelse kulture van die Afrika-kultuur kan hierdie ooreenkomste simbolies groot trefkrag uitoefen. Selfs die simbole van die Afrika-kultuur wat nie met die evangelie bots nie, kan ook in die liturgie aangewend word. 'n Voorbeeld hiervan is die Maasai in Kenia wat met die aangee van 'n bondeltjie gras (omdat gras vir hulle lewensbelangrik is) van die een persoon na die ander, eenheid, koinonia uitbeeld. As een persoon weier om die gras aan die volgende te gee, is nie voortgegaan met die nagmaalsviering nie (Uzukwu 1991:103).

Die Afrika simbole wat in die Christelike kerke gebruik word, gaan altyd gepaard met woorde wat die simboliek aandui. Dit is meestal gebede en selfs liedere wat 'n nadere verklaring aandui. Die liturgie moet in die herontdekking van kultuur-simboliek onderskei wat kontra evangelie is en dit uitwys, maar ook oop wees vir die inskakeling van kultuur-simbole wat met die evangelie in ooreenstemming is.

*** Liturgie moet ruimte maak vir beweging, gemeenskap en feestelikeheid**

Vir die Afrika-mens lê die vitaliteit van sy verhouding met God ook ingebed in beweging, gemeenskap en feestelikeheid. Die gemeenskap met God en met mekaar omvat die totale mens, sy liggaamshouding en sy

innerlike emosies. Beweging sluit in die beweging van die liggaam op een bepaalde plek deur voetbeweging en die wieg van die liggaam, prosessies wat selfs in die kerkgebou in rye beweeg, deur handklap of klap op kussinkies gemaak vir hierdie doel, en danse. Maar daar is ook innerlike beweging, die emosie wat die geheim van die ontmoeting van God met die gemeente diep in die gees laat insink (Luykx 1965:141). Omdat die Afrika-mens 'n mens-mens is, is kommunikasie en gemeenskap met sy mede-gelowige in sy liturgie wesens belangrik. Die fees-telike karakter kom na vore in veelkleurige kleredrag.

Die liturgie moet nie net ruimte hiervoor maak nie, maar ook die beginsels en perke vir hierdie beweging, gemeenskap en feestelikheid stel. Want sodoende kan die totale liturgiese handeling kom onder die tug van die evangelie en tegelyk die Afrika-kultuur verryk.

*** Musiek, sang en dans in die liturgie**

Musiek en dans is universele verskynsels en sluit die lewendige beweging van die liggaam in. Dit sluit mense van alle ouderdomme en range in. Musiek en dans is waardevolle, indrukwekkende en effektiewe aspekte van die liturgie en maak godsdiens 'n werklikheid vir die gelowige en het die vermoë om die Bybelse waarheid in die hart van die deelnemer in te dra. Daarom is suiwer kerkliedere so nodig. Vir die Afrika-mens maak die ritmiese slae van die drom en die liggaamlike beweging emosies wakker en dit kan die orrel en klavier nie doen nie. Sonder sang en instrumente en danse is die liturgie leweloos. Die rede hiervoor is dat die Afrika-mens die liggaam baie positief ervaar (Uzukwu 1991:101).

Daar is danse vir blydschap, vir hartseer en pyn, danse in ernstige krisistye, in voorspoed en bloot vir die vreugde om te dans (Ofori-atta-Thomas 1986:62). In die danse ervaar die gelowiges die Christus gebeurte en dramatiseer hulle gelykenisse. Die emosies word geverbaliseer in liedere, uitroepe, jubelklanke, klaaguitinge en individuele gebede waarmee aangedui word hoe die kernwaarheid van die dood en opstanding van Christus die gelowiges raak. Daarom is voorbereiding en nuwe kreatiwiteit in die komponeer van inheemse musiek en die dig van liedere trou aan die Bybel en die betrokke kultuur uiters noodsaaklik (Steenbrink 1991:28). So kan musiek getrou bly aan onder andere twee van sy liturgiese funksies, om herinnering aan die groot daad van God in die geskiedenis te stimuleer en om hoop te herstel vir die mens in nood (Olson 1986:20).

• Missionêre roeping van die liturgie vanuit Afrika

Die liturgiese navorsing en handeling vanuit Afrika kan 'n inspuiting wees vir die universele kerk deurdat die liturgie op elke plek daardeur verryk kan word. Saam kan die kerk oor die wêreld soveel dieper die

teenwoordigheid van God in hulle midde beleef. Afrika is reeds bewus van sy roeping in hierdie verband soos blyk uit die werk van die organisasie wat GATE genoem word: *Gospel from Africa to Europe*. Want elke liturgiese hervorming behoort met die missionêre roeping van die kerk in verband te staan:

Liturgy and mission are sisters dancing together in the direction of the beauty of the kingdom of God (Maraschin 2000:63).

• Studie en navorsing is van die uiterste belang

Gesonde liturgiese hervorming is 'n stadige en pynlike proses wat groot onderskeidingsvermoë, kennis en ervaring vereis. Daarom is daar 'n sterk behoefte aan literatuur navorsing, empiriese werk, eksperimentering, gesamentlike aanpak van navorsingsprojekte en deel van ervaring op hierdie lewensbelangrike studieveld. Omdat die liturgiese agtergrond van die Afrika-mens baie ryk aan tradisie is, maar in sekere gevalle ook heidens is, moet hierdie agtergrond simpatiek en met skerp onderskeidingsvermoë bestudeer word (Nwahaghi 1991:130). Daarmee saam moet die Bybelse beginsels van die liturgie en die geskiedenis van die liturgie, met die fokus op die Tweede-, Sestiende- en Twintigste eeuse ontwikkelings, in berekening gebring word. Hierdie werk sal nie suksesvol gedoen kan word as navorsers nie genoeg tyd en behoorlike bronne vir die werk, soos byvoorbeeld sentrums vir eksperimentering, en gemeentes wat daarmee saamwerk, beskik nie.

Hierdie studie moet veral deur Afrika-teoloë en predikante onderneem word sodat die klagte dat die eredienste nie getrou aan die Bybel is nie en/of kultureel vreemd aan Afrika is, uitgeskakel kan word (Ndyabahika 1991:54). Die beklemtoning van die Afrika Renaissance maak 'n belangrike appél op in diepte navorsing om die krag van die liturgie in transkulturele verhouding en transformasie van die hart en verstand van die mense van Afrika te ontdek. Dit is in die Afrika-konteks 'n nuwe veld van ondersoek, veral in die Praktiese Teologie, byvoorbeeld Homiletiek, Liturgiek, Pastoraal, Jeugbediening en Gemeentebou.

8 SAMEVATTING

Op die beslissende vraag of die transformerende krag van die liturgie 'n invloed kan hê op die proses van die Afrika Renaissance, kan positief geantwoord word. Die Afrika Renaissance het nie bloot net met die herlewing van die kontinent op ekonomiese gebied te doen nie, maar met die morele, kulturele en geestelike transformasie van die Afrika-mens. Liturgie het 'n deurslaggewende uitwerking op die visie, strewe en hoop van die gelowige en kan meewerk tot die innerlike herlewing van gelo-

wiges en die bereiking van nie-gelowiges. Die liturgie kan dus 'n beduidende invloed op die Afrika Renaissance hê wanneer hy bly by vaste liturgiese beginsels, die respons van die gelowiges kultuurgebonde is, verinheemsing van die liturgie bewerk word wat vermenging met die Afrika Tradisionele Godsdienste uitsluit. Die liturgie kan menswaardigheid herstel en versoening bewerk omdat dit 'n ontmoeting van God met die gelowiges, van die gelowiges met God en die gelowiges met mekaar is. So kan die gelowiges vertroue kry om mee te werk aan die herstelproses van die kontinent. Die sterkpunte van die Afrika-kultuur wat met die Bybel ooreenstem, moet uitgebou word, byvoorbeeld, die viering van God se teenwoordigheid, die krag van die Skriflesing in die liturgie, beeldryke prediking, die tot stand bring van 'n geloofs-ubuntu, die oordeelkundige gebruik van simbole eie aan die evangelie en die Afrika-kultuur, die skep van ruimte vir beweging, gemeenskap en feestelikheid, die kreatiewe uitbou van sang, musiek en danse. Uiteindelik kan die liturgie vanuit Afrika nie net 'n invloed uitoefen op die Afrika Renaissance nie, maar selfs 'n inspuiting vir die verryking van die westese en oosterse liturgieë. Die roeping van die liturgie in Afrika maak studie en navorsing op hierdie gebied van dringende belang.

Literatuurverwysings

- Bakare, S 1997. An African perspective on the Jubilee celebration. *The Ecumenical Review*, 49(4):470-475.
- Barrel, H 2000. Back tot the future: Renaissance and South African domestic policy. *African security review*, 9(2):1-14.
- Battle, M 2000. A theology of community. The ubuntu theology of Desmond Tutu. *Interpretation*, 54(2):173-182.
- Bosch, D J 1991. Transforming mission. Maryknoll : Orbis Books.
- Brand, E L 1999a. Worship and the ecumenical movement. *The ecumenical review*, 51(2):184-192.
- Brand, E L 1999b. Worship, culture, and catholicity: What next? *Studia Liturgica*, 29(1):100-115.
- Chupungco, A J 1995. Liturgical inculturation and the search for unity. In Best, T F & Heller, D (ed.) *So we believe, so we pray. Towards koinonia in worship*. Geneva: WCC Publications, 55-64.
- Dandala, M 1999. A call to harness the spirit of the nation. *Me99 prospectus*, p. 53-57.
- De Gruchy, J W 1994. Midwives of democracy. The role of the churches in democratic transition in South Africa. *Journal of Theology for Southern Africa*, 86:14-25.
- , 1997. Christian witness at a time of African Renaissance. *Ecumenical Review*, 49(4):476-482.
- De Gruchy, S 1997. Doing theology in the Kalahari. *Journal of theology for Southern Africa*, 99:58-62.
- De Klerk, B J 2000. Liturgiese identiteitsforming as antwoord op die invloed van die verbruikerskultuur. In *die Skriflig*, 34(4):451-468.

- Etuk, U 1985. The theology of contextualization in Africa: a cover for traditional cultural revival. *Concordia Journal*, 11(6):214-222.
- Fenwick, J R K & Spinks, B D 1995. *Worship in transition. The liturgical movement in the twentieth century*. New York : Continuum.
- Franck, G L C 1998. Inculturation and catholicity in liturgy: exploration in an historical tension. *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 24(1):134-160.
- Guroian, V 1997. Moral formation and christian worship. *The Ecumenical Review*, 49(3):372-378.
- Hays, J D 1996. The Cushites: a Black nation in the Bible. *Bibliotheca sacra*, 153(612):396-409.
- Hiebert, D E 1994. Presentation and transformation: an exposition of Romans 12:1-2. *Bibliotheca Sacra*, 151(603):309-324.
- Kanyoro, M 1999. Reading the Bible from an African perspective. *The Ecumenical Review*, 51(1):18-24.
- Karecki, M M 1993. Inculturation: an imperative of mission. *Missionalia*, 21(2):152-158.
- Kgatla, S T 1995. Dark valleys of death and shining stars in traditional African religions. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*, 36(1):124-130.
- Kurpershoek, W L 1996. Afrika sinkretisme - gereformeerde prediking en pastoraat. *In die Skriflig*, 30(2):241-262.
- Lathrop, G W 1996. The shape of the liturgy: a framework for contextualization. In: Stauffer, A S (ed.) *Christian worship: Unity in cultural diversity*. Geneva: The Lutheran World Federation, 67-76.
- Louw, D J 1996. Guilt and change - the healing power of forgiveness. *Scrip-tura*, 59:383-395.
- Lutheran World Federation. 1997. Nairobi statement on worship and culture: contemporary challenges and opportunities. *Studia Liturgica*, 27(1):88-93.
- Luykx, B 1965. Christian worship and the African soul. *African Ecclesial Review*, 7(2):133-143.
- Maraschin, J 2000. Culture, Spirit and worship. *Anglican Theological Review*, 82(1):47-63.
- Mbeki, T 1998a. The African Renaissance. Statement of Deputy President, Thabo Mbeki. *SABC, Callagher Estate*, 13 August 1998.
- , 1998b. The African Renaissance, South Africa and the world. Statement UNU Centre, Japan, 9 April 1998. *Website: EMEAGWALI.com*.
- , 1999. African Renaissance alive despite setbacks: Mbeki. Statement Nigerian Institute of International Affairs. *Website: timesofindia.com*.
- , "2001 moet tydperk van hoop inlui". Nuwejaarsboodskap van president Thabo Mbeki. *Beeld*, 3 Januarie 2001:2.
- Moyo, A 1991. From an African perspective. *The Ecumenical Review*, 43(2):217-221.
- Mtsetwa, S J 1998. African traditional religion and culture in a post-apartheid South Africa: a critical appraisal. *Journal of Black Theology in South Africa*, 12(1):58-76.
- Ndyabahika, J 1991. Worship in African Christianity. *Africa Theological Journal*, 20(1):54-62.
- Nwahaghi, F N 1991. Contextualization of Christian liturgy in Igboland: a pragmatic approach to African Christian theology. *African Theological Journal*, 20(2):123-135.

- Obaje, Y A 1991. The theology of worship from an African Christian perspective. *Ogbomoso Journal of Theology*, 6:40-47.
- Oduyoye, M A 1996. The church of the future, its mission and theology. A view from Africa. *Theology Today*, 52(4):494-505.
- Ofori-Atta-Thomas, G 1986. The African inheritance in the black church worship. *The Journal of Interdenominational Theological Centre*, 14(1,2):43-74.
- Ojo, M A 2000. The study of African Christianity in the 1990's. *Religion*, 30(2): 185-189.
- Olson, H S 1986. Singing our theology. *Africa Theological Journal*, 15(1):16-28.
- Shayo, E 1996. Mission and inculturation. *African Ecclesial Review*, 38(5):291-297.
- Steenbrink, K A 1991. Music in African and Asian churches. *Exchange*, 20:1-45.
- Tlhagale, B 1998. Enculturation: Bringing the African culture into the church. *Journal of Black Theology in South-Africa*, 12(2):1-18.
- Ukpong, J S 1996. Inculturation: a major challenge to the church in Africa today. *African Ecclesial Review*, 38(5):258-267.
- Uzukwu, E E 1991. African symbols and christian liturgical celebration. *Worship*, 65(2):98-112.
- Van der Vyfer, J D 1999. Constitutional perspective of Church-State relations in South Africa. *Birmingham Young University Law Review*, 2:635-672.
- Van Deventer, W V 1994. 'n Verwesterse kerk in Afrika: Quo Vadis. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*, 35(3):400-406.
- Van Niekerk, A S 1994. Response to prof Beukes' paper. In: Beukes, E *et al*, Development in Africa. Potchefstroom : IRS.
- Van Rooy, J A 1999. The Christian gospel as a basis for escape from poverty in Africa. *In die Skriflig*, 33(2):235-253.
- Vos, C J A 1999. Skuldbelydenis en genadeverklondiging in die liturgie. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*, 40(3&4):193-203.
- Whidborne, V 1983. Africanisation of Christianity in Zimbabwe. *Religion in Southern Africa*, 4(1):31-50.